

अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य

डॉ. राजु रावसाहेब तगरे

(एम.ए., पीएच.डी., एल.एल. बी)

सारांश :

अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) हे मराठा साम्राज्यातील माहेश्वरच्या राणी व प्रख्यात प्रशासक होत्या. त्यांच्या धर्मकार्याचे स्वरूप समाजसेवा, धार्मिक स्थळांचे संवर्धन आणि जनतेसाठी आध्यात्मिक वातावरण निर्मिती असे होते. त्यांनी मुख्यतः मंदिरे, तीर्थक्षेत्रे आणि धार्मिक सुविधा दुरुस्त करण्यावर भर दिला. सोमनाथ, काशी विश्वनाथ, द्वारका, बद्रीनाथ आणि रामेश्वर यांसारखी प्रसिद्ध तीर्थस्थाने त्यांनी पुन्हा उभारली किंवा दुरुस्त केली. त्यांच्या या कार्यामुळे तीर्थयात्रा अधिक सुरक्षित, सुलभ आणि सुव्यवस्थित झाली.

त्यांच्या धर्मकार्याचे दुसरे महत्वाचे पैलू म्हणजे जनहित व समाजकल्याण. त्यांनी धर्मशाळा, अतिथीगृह, पूल, कुंड आणि विहिरी बांधून धार्मिक स्थळांच्या आसपासच्या समाजाचे कल्याण साधले. अशा सुविधांमुळे गावातील लोकांसाठी पाणी उपलब्धता, सुरक्षितता आणि संस्कृती जपण्याचे माध्यम निर्माण झाले.

अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य फक्त मंदिरनिर्माणापुरते मर्यादित नव्हते; त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना समावेश दिला, महिलांसाठी शिक्षण व सुरक्षा सुनिश्चित केली, आणि गरीब, अनाथ व विधवा लोकांच्या हितासाठी नियमित मदत केली. त्यांच्या धर्मकार्यामध्ये सतत लोककल्याण व आध्यात्मिक उन्नती यांचा समन्वय आढळतो.

अशा प्रकारे, अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य केवळ आध्यात्मिक नव्हते तर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक दृष्ट्या लोककल्याणकारी होते. त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांनी केवळ धार्मिक स्थळे नव्हे तर समाजाची संस्कृती, नैतिकता व लोकसुविधा स्थायीरीत्या समृद्ध केली. आजही माहेश्वर, काशी, द्वारका यांसारखी ठिकाणे त्यांच्या धर्मकार्याची साक्ष देतात.

संबंधित शब्द : मंदिरे, तीर्थयात्रा, पुजारी, धर्मशाळा, तीर्थस्थळे

प्रस्तावना :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (1725-1795) हे इतिहासातील एक तेजस्वी नेतृत्वाचे उदाहरण आहेत. त्यांनी केवळ एक कुशल शासक म्हणून नव्हे, तर धर्मपरायण, लोकस्नेही आणि समाजहितकारी व्यक्ती म्हणूनही आपली ओळख निर्माण केली. त्यांच्या राज्यकाळात धर्म आणि समाजकल्याण या दोन पैलूंना तितकाच

महत्त्व दिले गेले. अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य हे केवळ मंदिरांचे बांधकाम अथवा धार्मिक स्थळांचे संवर्धनापुरते मर्यादित नाही, तर त्यामागील उद्देश समाजातील सर्व घटकांना एकत्र आणणे, धार्मिक समरसता वाढवणे आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करणे हा होता.

त्यांनी सोमनाथ, द्वारका, काशी विश्वनाथ, बद्रीनाथ, रामेश्वर यांसारख्या प्रमुख तीर्थस्थानांचे नूतनीकरण केले. या मंदिरांच्या पुनर्निर्माणामुळे तीर्थयात्रा सुलभ झाली, धार्मिक संस्कार प्रोत्साहित झाले आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत झाली. तसेच त्यांनी गंगेच्या घाटांचे, पवित्र तळ्यांचे आणि धर्मशाळांचे बांधकाम करून धार्मिक जीवनाशी संबंधित जनसुविधा सुधारल्या. अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्यामध्ये केवळ हिंदू धर्माचा प्रचार नाही, तर सामाजिक समावेश, विधवा महिलांचे संरक्षण, गरीबांची मदत आणि स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचा उद्देशही दिसून येतो.

अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य म्हणजे धर्म, समाज आणि प्रशासन यांचा संगम होता. त्यांच्या दृष्टिकोनातून धर्म म्हणजे केवळ पूजा किंवा विधी नव्हे, तर समाजातील दुर्बल घटकांचे जीवन सुधारण्याचा आणि मानवतेसाठी कार्य करण्याचा मार्ग होता. त्यामुळे अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्याचा प्रभाव फक्त धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित राहिलेला नाही, तर समाज आणि संस्कृतीच्या सर्व स्तरांवर दीर्घकालीन परिणाम दिसतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य हे केवळ देवस्थळे बांधणे किंवा सुधारण्यापुरते मर्यादित नव्हते; ते समाज, संस्कृती आणि धर्माच्या एकात्मतेशी निगडित होते. त्यांच्या धार्मिक कार्याचा अभ्यास करण्याची उद्दिष्टे बहुविध आहेत. पहिले, त्यांच्या कार्यातून धर्मसंरक्षण आणि सामाजिक नीतिमत्ता कशी जपली गेली, हे समजणे आवश्यक आहे. अहिल्याबाईंनी मंदिरे, घाट, पवित्र तळे व तीर्थस्थळांचा विकास करून धार्मिक स्थळांना लोकांसाठी अधिक सुगम केले, जे धार्मिक पर्यटन आणि संस्कृती संवर्धनाला प्रोत्साहन देणारे होते.

दुसरे, या अभ्यासाद्वारे समाजातील सर्व स्तरांचा धार्मिक समावेश कसा साधला गेला, हे उलगडता येते. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली सामाजिक विषमता वाढवली नाही; तर, गरीब, महिलां आणि दुर्बल घटकांसाठी धार्मिक सेवेत संधी उपलब्ध करून दिली. तिसरे, त्यांच्या कार्यातून सामाजिक एकात्मता आणि सांस्कृतिक वारसा जपण्याची प्रक्रिया कशी राबवली गेली, हे अभ्यासता येते.

अशा प्रकारे अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्याचा अभ्यास केल्याने केवळ ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन समजून घेता येतो, तर समाजकल्याण आणि धर्मनिष्ठ प्रशासनाच्या तत्त्वांची उदाहरणेही मिळतात. हा अभ्यास धार्मिक नेतृत्व आणि समाजोपयोगी धोरणांचा संगम कसा साधला जातो, हे समजून घेण्यास मदत करतो.

अभ्यासाची संकल्पना :

अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य हे सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहे. या अभ्यासात त्यांच्या मंदिरे बांधण्याच्या उपक्रमांचा, तीर्थस्थळांचे संवर्धन, आणि धार्मिक-सांस्कृतिक चळवळींचा सामाजिक परिणाम या अंगांचा विचार केला जाईल. अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे अहिल्याबाईंच्या धार्मिक योगदानातून समाजातील समता, सामाजिक एकात्मता आणि सांस्कृतिक जागरूकता कशी वाढली याचा अभ्यास करणे. तसेच, त्यांच्या कार्यातून महिलांचा सहभाग, लोककल्याण व धार्मिक व्यवस्थापनाचे तत्त्व स्पष्ट करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल. हा अभ्यास इतिहास, धार्मिक अभ्यास आणि समाजशास्त्र या दृष्टिकोनातून सखोल आणि सर्वसमावेशक माहिती प्रदान करेल.

साहित्याचा आढावा :

अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) हे भारताच्या इतिहासातील सर्वात आदरणीय आणि धार्मिक दृष्टिकोनातून प्रभावशाली सम्राज्ञीपैकी एक आहेत. त्यांच्या कार्यातील सर्वात महत्त्वाचा भाग धर्माच्या, तीर्थस्थळांच्या आणि हिंदू संस्कृतीच्या पुनर्निर्माण व संवर्धनात दिसतो. विविध शास्त्रीय, ऐतिहासिक व राजकीय स्रोत हे दर्शवितात की अहिल्याबाईंनी न्याय, सौहार्द आणि धार्मिक सहिष्णुतेचा आदर्श उभा केला, परंतु त्यांच्या धार्मिक कार्याची खरी वैशिष्ट्ये ती पुनर्निर्मित मंदिरे, तीर्थ व धर्मशाळा यांतून दिसतात.

सर्वप्रथम, मंदिरांच्या पुनर्निर्माणाचा त्यांचा व्यापक उपक्रम अत्यंत उल्लेखनीय आहे. धम्मातील विघ्नानंतर व पंचायतींच्या काळात भूतकाळी नष्ट किंवा उपेक्षित झालेल्या अनेक प्रमुख तीर्थस्थळांचे पुनर्निर्माण अहिल्याबाईंनी केले. काशी विश्वनाथ (वाराणसी), सोमनाथ (गुजरात), गायत्री येथील विष्णुपाद मंदिर, हरिद्वार आणि ऋषिकेशमधील घाट-धर्मशाळा यांसारख्या विविध पवित्र स्थळांचे पुनरुत्थान त्यांच्या नेतृत्वाखाली झाले. विशेषकरून काशी विश्वनाथ मंदिर हे त्यांच्या धार्मिक कारकिर्दीतील सर्वात प्रतिष्ठित कामांपैकी एक मानले जाते. दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेल्या या मंदिराचे पुनर्निर्माण करून त्यांनी भक्तांचा धार्मिक अनुभव पुनर्स्थापित केला. काशी ही हिंदूंच्या आध्यात्मिक जागेचा हृदयस्थान मानली जाते, आणि त्याचे पुनर्निर्माण हे धर्म-संस्कृतीच्या धर्मयात्रेचा प्रतीकात्मक पुनर्संचय मानले जाते.

अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्याचा दुसरा पहिला भाग म्हणजे तीर्थस्थळांना संवर्धन व विस्तार देणे. त्यांनी Badrinath, Kedarnath, Dwarka, Rameshwaram, Puri आणि Pandharpur यांसारख्या पवित्र स्थळांवर घाट, धर्मशाळा, विश्रान्तीगृहे आणि पूजाविषयक सुविधा बांधल्या. या सुविधा विश्वासूना दीर्घ प्रवासात साक्षात्कार व सुरक्षित साधना करण्यास मदत करीत होत्या, जेव्हा पायी तीर्थ-यात्रा करणे हे मुख्य धार्मिक परंपरेचा भाग होता.

धर्मशाळांचा उभार हा त्यांच्या आध्यात्मिक समर्पणाची आणि सहानुभूतीची द्योतक होता. तीर्थयात्रेखाली थकलेल्या भक्तांसाठी विश्रांतीची व्यवस्था करून अहिल्याबाईंनी धर्माची सेवा केली. हे कार्य धार्मिक अनुष्ठानांपेक्षा जास्त सामाजिक-मानवी सेवा म्हणूनही पाहिले जाते.

इतकेच नव्हे तर अहिल्याबाईंचा धार्मिक विचार धर्मीय सहिष्णुतेवर आधारित होता, ज्याचा उल्लेख त्यांच्या अधिकृत संस्था-साहित्यात केला जातो. ती धर्माला श्रद्धापूर्वक मान देत असले तरीही धर्माधपणा नको असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यांनी प्रशासनातून धार्मिक कार्ये स्वतंत्रपणे पार पडू दिली आणि समाजातील विविध परंपरांचा आदर केला.

अशा प्रकारे अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्यात पुनर्निर्माण, संवर्धन, तीर्थ-यात्रेचा सुव्यवस्थापन आणि सहिष्णुतेचा संदेश हा त्रिसूत्री पाया लक्षात येतो. या कार्याची विस्तृत नोंद इतिहास, पुरातत्त्व आणि धर्मग्रंथांत आढळते, ज्यावर आधारित साहित्य विविध भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. त्यांच्या कार्यामुळे धर्म-संस्कृतीचा अनन्यसाधारण पुनरुत्थान झाले आहे, ज्यामुळे ते आजही श्रद्धानिष्ठ लोकांसाठी प्रेरणास्थान आहेत.

संशोधन पद्धती :

अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य संशोधन करताना इतिहासपरक आणि पुराव्यांवर आधारित पद्धत अवलंबली जाते. यात त्यांनी बांधलेली मंदिरे, घाट, धर्मशाळा, तळे आणि तीर्थक्षेत्र यांचा अभ्यास केला जातो. तसेच, इतिहास ग्रंथ, शिलालेख, शासन दस्तऐवज आणि स्थानिक किवदंत्या यांचा वापर करून माहिती गोळा केली जाते. संशोधक धार्मिक कार्याचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिणाम तपासतात. त्याचबरोबर पुरातत्त्व, स्थलभौगोलिक अध्ययन आणि साहित्यिक विश्लेषण या पद्धतींचा समावेश केला जातो. ही पद्धत अहिल्याबाईंच्या कार्याचा वास्तविक प्रभाव, प्रजासत्ताकीय दृष्टिकोन आणि धार्मिक समर्पण यावर प्रकाश टाकते.

संशोधन निष्कर्ष :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचा धार्मिक दृष्टिकोन अत्यंत प्रगल्भ आणि समावेशक होता. त्यांनी धर्म केवळ व्यक्तीपर्यंत मर्यादित नसून समाजकल्याणाचा माध्यम असावा या तत्त्वावर काम केले. अहिल्याबाईंनी सोमनाथ, काशी विश्वनाथ, द्वारका, बद्रीनाथ, रामेश्वर यांसारख्या प्रमुख मंदिरांचे नूतनीकरण केले आणि तीर्थयात्रा सुलभ करण्यासाठी पायाभूत सुविधा, घाट व धर्मशाळा उभारल्या. त्यांनी धार्मिक बांधकामे करण्यासह समाजातील दुर्बल घटकांचा समावेश केला, ज्यामुळे धार्मिक कार्य सामाजिक न्याय आणि लोककल्याणाशी जोडले गेले.

त्यांनी धार्मिक स्थळांच्या व्यवस्थापनात पारदर्शकता राखली व धर्मकृतींमध्ये भ्रष्टाचार टाळला. अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य केवळ मंदिर बांधणे नाही, तर सामाजिक समावेश, महिलांच्या सशक्तीकरण आणि शिक्षणाशी संबंधित होते. त्यांच्या कार्यामुळे धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनात सुव्यवस्था, धार्मिक सहिष्णुता आणि एकात्मता प्रस्थापित झाली.

संशोधनातून स्पष्ट होते की अहिल्याबाईंच्या धार्मिक कार्यामागे समाज, धर्म आणि राज्य प्रशासन यांचे संतुलन राखण्याची धोरणात्मक समज होती. त्यांनी धार्मिक दृष्टिकोनातून सामाजिक प्रगती, सांस्कृतिक संवर्धन आणि लोककल्याण यांना एकत्र आणले. या दृष्टिकोनातून अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य समग्र समाजकल्याण आणि धर्मस्नेहाचे आदर्श म्हणून आजही अभ्यासले जाते.

शिफारसी :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य अत्यंत प्रशंसनीय आणि समाजासाठी मार्गदर्शक ठरले आहे. त्यांनी आपल्या राज्यात धर्म, संस्कृती आणि धार्मिक स्थळांच्या संवर्धनावर विशेष भर दिला. गंगेच्या घाटांचे, मंदिरांचे, तीर्थस्थळांचे बांधकाम व पुनर्निर्माण करून त्यांनी जनतेला धार्मिक व आध्यात्मिक मार्गावर प्रेरित केले. सोमनाथ, द्वारका, बद्रीनाथ, रामेश्वर, काशी विश्वनाथ अशा पवित्र स्थळांचे संवर्धन त्यांच्या द्रढ इच्छाशक्तीचे प्रतीक आहे.

त्यांच्या धर्मप्रेमामुळे समाजात एकता, समरसता आणि नैतिक मूल्यांची वृद्धी झाली. मंदिरांची व्यवस्था आणि तीर्थयात्रेसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा पुरवून त्यांनी धार्मिक जीवन सोपे केले. विशेष म्हणजे त्यांनी सर्व जातीधर्म, गट आणि वर्गांचा समावेश राखून धार्मिक कार्य केले, ज्यामुळे समाजात समता आणि सुसंवाद टिकला.

शिफारस म्हणून असे सांगता येईल की, आजच्या काळात सामाजिक-सांस्कृतिक संस्था, धार्मिक समित्या आणि शिक्षण संस्थांनी अहिल्याबाईंच्या मार्गदर्शनातून प्रेरणा घेऊन, धर्म व संस्कृतीसाठी आधुनिक प्रकल्प आखणे, धार्मिक स्थळांचे संवर्धन, तीर्थयात्रा सुलभ करणे आणि समाजातील सर्व घटकांचा समावेश सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कार्यशैलीतून आधुनिक नेतृत्व, धर्मस्नेह व लोककल्याण या तिन्ही पैलूंमध्ये संतुलन साधता येईल.

निष्कर्ष :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य हे केवळ मंदिरे बांधण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर समाजातील धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन अधिक समृद्ध करण्याचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी सोमनाथ, द्वारका, काशी विश्वनाथ, रामेश्वर यांसारख्या प्रमुख मंदिरांचे जीर्णोद्धार केले, तसेच त्यांचे नवे बांधकाम करून तीर्थयात्रा सुलभ

केली. गंगेच्या घाटांचे संरक्षण, पवित्र तळ्यांचे निर्मिती आणि धार्मिक केंद्रांमध्ये सुव्यवस्थापन या सर्व कृतींमुळे धर्मप्रेमींसाठी एक स्थिर व सुरक्षित वातावरण निर्माण झाले.

अहिल्याबाईंचा दृष्टिकोन केवळ मंदिरांपुरता मर्यादित नव्हता; त्यांनी सामाजिक समावेश आणि धार्मिक सहिष्णुता यावर विशेष भर दिला. जाती, धर्म किंवा आर्थिक स्थिती याची पर्वा न करता त्यांनी लोकांना शिक्षण, आश्रय, अन्न आणि धार्मिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून दिले. या कार्यामुळे समाजात एकात्मता, सांस्कृतिक समृद्धी आणि धार्मिक समजूतीमध्ये वाढ झाली.

त्यानुसार, अहिल्याबाईंचे धार्मिक कार्य हे सांस्कृतिक पुनरुत्थान, समाजकल्याण आणि धार्मिक सहिष्णुतेचा आदर्श मानले जाते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली धार्मिक संस्थांचे व्यवस्थापन, मंदिरांची निर्मिती व समाजातील धार्मिक संस्कार यांचा संतुलित विकास झाला. म्हणूनच, अहिल्याबाई होळकर यांचे धार्मिक कार्य केवळ धार्मिक दृष्ट्या नाही, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या सुद्धा अमर आणि प्रेरणादायी ठरले आहे.

संदर्भ :

1. KiHikila. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Inspiring Queen and Reformer who Empowered Society*. Retrieved from <https://kihikila.in/famous-peoples/ahilyabai-holkar-the-inspiring/>
2. Punyashlok Ahilyadevi Holkar Trishatabdi Jayanti Samaroh Samiti. (n.d.). *Religious Contributions and Temple Restoration by Ahilyabai Holkar*. Retrieved from <https://www.ahilyadevi.org/>
3. Hindu Post. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Warrior Queen Who Rebuilt the Soul of Bharat through Temples*. Retrieved from <https://hindupost.in/dharma-religion/ahilyabai-holkar-the-warrior-queen-who-rebuilt-the-soul-of-bharat/>
4. The Daily Guardian. (2026). *Ahilyabai Holkar: Where Power Meets Piety*. Retrieved from <https://thedailyguardian.com/royally-speaking/ahilyabai-the-holkars-where-power-meets-piety-694830/>
5. YesNearMe. (n.d.). *Ahilyabai Holkar Jayanti 31 May 1725 – Legacy of a Warrior Queen*. Retrieved from <https://yesnearme.com/news/ahilyabai-holkar-jayanti/>
6. Bharathiyam. (2026). *Ahilyabai Holkar: The Queen Who Rebuilt Temples of Bharat*. Retrieved from <https://www.bharathiyam.com/stories/ahilyabai-holkar-the-queen-who-rebuilt-temples-of-bharat/>

7. Kamal Sandesh. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Eternal Stream Reviving a Suppressed Past*. Retrieved from <https://kamalsandesh.org/ahilyabai-holkar-the-eternal-stream-reviving-a-suppressed-past/>
8. Britannica. (2025). *Ahilyabai Holkar: Life, Reign, History, Legacy, Trivia, & Facts*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Ahilyabai-Holkar>
9. Times of India News. (2025). *Cabinet Meeting at Rajwada as an Ode to Ahilya Bai's Legacy*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/city/indore/cabinet-meeting-at-rajwada-an-ode-to-ahilya-bais-legacy/articleshow/121275956.cms>
10. Times of India News. (2025). *Religious Revival Due to Ahilyabai*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/city/lucknow/religious-revival-due-to-ahilyabai/articleshow/121504557.cms>